

„Szélturbinák a templomtornyokon”: katolikus dilemmák a német választásokon

Jancsó András

2021 augusztus

„Szélturbinák a templomtornyokon”: katolikus dilemmák a német választásokon

Jancsó András

Elemzésünkben a 2021. szeptember 26-i német szövetségi parlamenti választásokat egy sajátos perspektívából vizsgáljuk: írásunkban a CDU/CSU helyzetét mutatjuk be a katolikus választók szemszögéből. A pontos helyzetkép megalkotásához a statisztikák és közvélemény kutatások eredményei mellett három meghatározó katolikus személy kérdeztünk meg. Vizsgálatunk aktualitását nem csak a közelgő választások adják, hanem az a régóta zajló vita is, amely CDU nevében szereplő „C” jelentésének háttérbe szorulásával foglalkozik.

Keywords: német választások, kereszténydemokrácia, CDU/CSU, katolikusok

Bevezetés

2021. szeptember 26-án tartják Németországban a 20. szövetségi parlamenti választást. Egyes augusztusi felmérésekben 15 év után először előzték meg – az addig fej-fej mellett haladó – szociáldemokraták (SPD) a kereszténydemokrata uniót (CDU/CSU). Elemzésünkben nem vállalkozunk a német választások kimenetelének megjóslására, sőt a teljes pártpaletta áttekintésétől is eltekintünk. Jelen írásunkban a CDU/CSU helyzetét mutatjuk be a katolikus választók szemszögéből. A pontos helyzetkép megalkotásához három meghatározó katolikus személyt kérdeztünk meg: Dr. Thomas Goppel-t, aki 1974-től 44 éven keresztül a bajor parlament tagja volt, 1998 és 2003 között a CSU főtitkára volt, valamint 1990-től 2008-ig különböző miniszteri feladatokat látott el a bajor kormányban; Mathias Kretschmer-t a Sachsen-i CDU katolikus munkacsoportjának elnökét; valamint Björn Odendahl-t, a katholisch.de – a németországi katolikus egyház internetes portáljának – főszerkesztőjét.

A téma aktualitását nem csak a közelgő választások adják. Enyedi Zsolt, magyar politológus már 1998-ben úgy fogalmazott a CDU választóinak vallásosságára vonatkozó adatokat vizsgálva, hogy „[...] érthető, hogy miért a CDU az a párt, amelynek esetében a legtöbbször felmerül a kérdés, hogy keresztény párt-e egyáltalán”.¹ Hozzáteve, hogy „sokak szerint a „C” a párt nevében ma már inkább a konzervativizmust fejezi ki [...]”.² Enyedi megállapítása óta már több mint 20 év telt el, de a kérdés újra és újra felmerül. Legutóbb Christian Wolff protestáns teológus – a J.S. Bach nyomán világhírű lipcsei Tamás-templom korábbi lelkésze –, az SPD tagja tette fel a kérdést: Mi keresztény a CDU-ban? Wolff álláspontja szerint a CDU nevében szereplő 'C' „egy 75 éves élet hazugsága – függetlenül attól, hogy e párt tagjai és szavazói között ugyanolyan egyenes keresztények vannak, mint más demokratikus pártokban”.³ A régre nyúló dilemmákat látszik erősíteni az ismert, korábbi német alkotmánybíró Ernst-Wolfgang Böckenförde esete is, aki gyakorló katolikusként, vallásos családi környezetében – testvére a katolikus pap Werner Böckenförde egy időben még a Joseph Ratzinger, a későbbi XVI. Benedek pápa titkára is volt – 1967-ben nem a CDU-hoz, hanem a szociáldemokratákhoz csatlakozott, mivel úgy vélte a keresztény elemek egyre inkább üres formulává váltak a CDU politikájában.

Kereszténydemokrácia Németországban

Mindenekelőtt vessük egy rövid pillantást a németországi kereszténydemokrácia történetére. Kutatócsoportunk korábbi írásaiban a kereszténydemokrácia különböző aspektusait már vizsgáltuk. Ebből fakadóan itt csak röviden utalok rá, hogy a kereszténydemokrácia meghatározása önmagában egy kihívás, hiszen a különböző szakirodalmak, különböző jellemzők alapján próbálják azt definiálni. Így van, aki a kereszténydemokráciát mozgalomként írja le. A legfrissebb szakirodalomban Carlo Invernizzi Accetti ideológiaként mutatja be a kereszténydemokráciát, amely az anti-materializmuson, perszonalizmuson, populizmuson, a szubszidiaritás-elvén, a társadalmi kapitalizmuson, valamint a keresztény inspiráción alapszik⁴. A kereszténydemokrácia katolikus és protestáns fejleményeinek párhuzamos bemutatása, a keresztényszocializmus és a kereszténydemokrácia megkülönböztetése, valamint a katolikus hagyományokon belül a pápai, a klerikus és világi hívők viszonyának kifejtése nem könnyíti az eligazodást a kereszténydemokrácia történetében.

A német kereszténydemokrácia története is egy sajátos fejezet a kereszténydemokrácia nagy hagyományában. Az 1800-as évek harmincas éveiben először a francia papság körében terjedt egy olyan szociálisan érzékeny felfogás, amely a gazdasági liberalizmus kárvallottjait, a munkásosztályt akarja felkarolni. Ezen kezdeményezések kibontakozását a korabeli pápai enciklikák ugyan hátráltatták, de ennek ellenére – a francia eseményekkel párhuzamosan – Európa szerte jelentkeztek olyan katolikus kezdeményezések, amelyek az egyre égetőbb társadalmi problémákra akartak reflektálni. Ilyen volt német területen Wilhelm Emmanuel von Ketteler, maizni püspök is, aki elsőként alapított katolikus munkásegyletet 1843-ban és foglalkozott – Marx *Tőkését* megelőzve – a munkásság szociális helyzetével több prédikációjában, valamint az 1864-ben megjelent *A munkáskérdés és a kereszténység* című írásában.⁵ Ketteler fontos szerepet játszott abban, hogy az 1870-es években létrejött a német Zentrum párt, amely egészen 1933-ig a német politikai katolicizmus legfontosabb pártja volt. A náci diktatúrát követően 1945-ben fogalmazódott meg a katolikus és protestáns felekezeteken átívelő politikai párt létrehozása. Ekkor jött létre a CDU, amely immáron nem kizárólag a katolikusok képviselőit vállalkozik. 1949 óta – a 19 német szövetségi választáson – mindössze hat alkalommal kényszerültek ellenzékbe a parlamentben. Ismeretes, hogy 2005 óta Angela Merkel személyében 16 éve ad a párt kancellárt Németországnak.

A katolikus kancellárjelölt

Németországnak több mint 20 éve volt katolikus kancellárja, az 1982 és 1998 között hivatalban lévő Helmut Kohl személyében. Így érthető, hogy a CDU 2021. január 16-i elnökválasztását – amely előre sejtette a kancellárjelölti pozíció nyertesét is – nagy érdeklődéssel követte a katholisch.de, a német katolikus egyház portálja is: *Három katolikus versenyben* címmel mutatták be a CDU-elnökjelöltjeit. Kiemelték, hogy a jelöltek közül valószínűleg Armin Laschet – Észak-Rajna-Vesztfália miniszterelnöke – a „legerőteljesebben katolikus”. A cikk szerint Laschet az élet minden területén kötődik a katolikus egyházhoz, legyen szó iskoláról, diákegyesületről, az egyházmegyei újság szerkesztéséről, vagy egy katolikus kiadó igazgatásáról. Megjegyzik, hogy tartományi miniszterelnökként a járványhelyzet során tartózkodott az állam közvetlen beavatkozásától a vallásszabadságba, sőt Ferenc pápa – akinek német elődjét, XVI.

Benedek emeritus pápát erőteljesen kritizálta Laschet – még privát audiencián is fogadta.⁶

Mindezek ellenére, a választást követően a *Die Tagespost* katolikus hetilap arról tudósított, hogy a CDU szász és türingiai katolikus munkacsoportjaiban bizonyos csalódottság volt érzékelhető, hogy nem egyik kihívóját, Friedrich Merz-et választották meg a CDU új elnökének. Mathias Kretschmer a sachsen-i CDU katolikus munkacsoportjának elnöke aggodalmát fejezte ki, hogy a katolikusok egyáltalán még a CDU-hoz tartoznak-e Németországban. Hangsúlyozta, hogy ismét világosabbá kell tenni a „C” jelentését a párt elnevezésében olyan témákban, mint a családpolitika, az élet védelme és a teremtésvédelem.⁷ Claudia Heber a CDU trünigiai katolikus munkacsoportjának elnöke egy másik interjújában is elmondta, hogy meg kell hallani a CDU-n belül a katolikus hangot, rámutatott, hogy „sokan úgy vélik, hogy a CDU politikájának alapjául szolgáló keresztény emberkép nem hallható kellőképpen”.⁸

Mathias Kretschmer elnököt mi is kérdeztük az aggodalmáról, hiszen Laschet korábban több helyen is kifejezte, hogy újra előtérbe kell helyezni a keresztény emberképet,⁹ valamint ahogy a Catholic News Agency német kiadása emlékeztet 2018-ban úgy fogalmazott Laschet, hogy „Világossá kell tennünk, hogy a Kereszténydemokrata Unió alapvető márkája nem az, hogy konzervatív, hanem hogy a keresztény emberkép mindenek felett áll”.¹⁰ Kretschmer kritikája azonban továbbra is éles:

„Laschet csendes, mindig készen áll, hogy az egyesülésről beszélgesse, ami számomra problémát jelent, mert alig veszek észre tőle valamit és a hite alig olvasható a tetteiben. [...] Vannak számomra és a katolikusok számára olyan értékek és parancsolatok, amelyekről nem lehet tárgyalni – abortusz, segített öngyilkosság, házasság és a család jelentése, betegek gondozása, a teremtésvédelem (a klímaváltozás helyett) és még sok más. Sajnos ezt ő és a szövetségi CDU aligha fejezi ki.”

Kretschmer bírálata részben helytálló. A CDU/CSU pártprogramját¹¹ áttekintve – az egyház és állam közötti együttműködés, keresztény ünnepek védelme stb. klasszikus kereszténydemokrata szlogenek mellett – feltűnhet, hogy a környezetvédelem helyett következetesen a teremtésvédelmet használja az anyag. Ugyanakkor egyértelmű állásfoglalást például az abortusz kapcsán nem tesz a pártprogram. Arra viszont

Thomas Goppel világít rá, hogy mindezen dilemmák nem csak a pártprogramban jelentkeznek, hanem a német katolikus egyház belső struktúraiban is jelen vannak. Egyház 2.0 címszó alatt: „Ez azonban az agitáló kisebbség. A többség hiányolja a tiszta hozzáállást az ép családhoz, a meg nem született élethez és egy olyan egyházhoz, amely óvatosan közelít a strukturális változásokhoz”.

Vannak még katolikusok a CDU-ban?

Mindezen dilemmák persze, csak akkor jelentenek valós problémát, ha egyáltalán még vannak katolikus szimpatizánsai a pártnak, akinek a támogatását a választások napján szavazatokra tudják váltani. A hivatalos választáskutató-csoport statisztikái alapján látható, hogy bár csökken a CDU/CSU támogatottsága a katolikusok körében, de még mindig az unionistákat támogatja a legtöbb magát katolikusnak valló választó. A 2017-es választásokon a magukat katolikusnak vallók 44%-a szavazott a CDU/CSU pártszövetségre, míg az SPD-re mindössze a katolikusok 18%-a voksolt.¹² Ezek a folyamatok természetesen nem kizárólag a CDU pártprogramjával vannak összefüggésben, hanem figyelembe kell venni a magukat vallásosnak valló személyek fokozatos csökkenését is. Azt a Konrad Adenauer Stiftung elemzéséből tudhatjuk, hogy a CDU/CSU-t támogató katolikusok – csak Nyugat-Németországot vizsgálva – közül is mindössze 4% az, aki rendszeresen templomba járó.¹³

Magukat katolikusnak valló választók megoszlása (%) ¹⁴								
Párt/Év	1990	1994	1998	2002	2005	2009	2013	2017
CDU/CSU	56	52	47	52	48	44	53	44
SPD	26	-	36	30	28	20	21	18

Mindenesetre Thomas Goppel úgy véli, hogy „2021-ben ismét a CDU/CSU lesz a legszorosabb kapcsolatban a katolikus egyházzal”. Ugyanakkor a korábbi CSU főtitkár is felhívta rá a figyelmet, hogy „amilyen mértékben csökkentek az emberek egyházhoz fűződő kötődései, úgy a képviselőhöz való kötődésük is csökkent. Ebben az összefüggésben lényeges tényező mindkét intézmény – az egyház és a párt(ok) – elavulása”. Ezt támasztja alá Adolf Kimmel német politológus egy korábbi tanulmánya is, amely rámutat, hogy a Szövetségi Köztársaságban olyan mértékben csökkent az

egyházhoz való kötődés, hogy azt még a nácioknak sem sikerült elérniük, ez pedig hatással van a politikai színtérre is.¹⁵

Björn Odendahl azonban azt az álláspontot képviseli, hogy bár „hagyományosan a katolikusok voltak a CDU/CSU klasszikus szavazói, ezt azonban már több okból nem lehet ilyen egyértelműen meghatározni”. A katholisch.de főszerkesztője szerint ma „már nem léteznek klasszikus katolikusok”. „A katolikusok ma a társadalmi rétegek széles köréhez tartoznak, ezért különböző álláspontokat képviselnek olyan kérdésekben, mint a szociális-, adó- vagy gazdaságpolitika”. Odendahl szemben Goppel véleményével úgy látja, hogy nem egy agitáló kisebbség van az egyházban aki változásokat akar, hanem „Németországban is sok katolikus már nem ért egyet az egyház tanításával – például a szexuális erkölccsel kapcsolatban. Ezt mutatja a német „zsinati út”. Ezért nincs például már egyetlen katolikus álláspont a családpolitikával kapcsolatban”. A főszerkesztő kiemeli, hogy környezetvédelem egyre fontosabbá válása miatt – amelyet Ferenc pápa is sürget – a Zöldekkel is szimpatizálnak már a német katolikusok, de úgy véli, hogy a CDU/CSU abortuszhoz való hozzáállása is problémás lehet a katolikusok számára.

Kretschmer aki magát konzervatív katolikusnak és konzervatív CDU tagnak tartja, ugyanakkor arról számol be, hogy a hagyományos katolikus társadalmi tanítás keretein belül gondolkozva elkerülhetetlenek az olyan helyzetek „amikor meg kell fontolnom, hogy támogathatom-e a politikai döntéseket vagy sem”. Ebből a hagyományosan katolikus nézőpontból úgy látja, hogy a CDU „már alig képviseli a katolikus lakosságot, mert a konzervatív katolikusok számára túl messze és túl balra csúszott a középponttól”. Ez alapján két eltérő katolikus dilemma rajzolódik ki, amely feloldhatatlan tűnik a CDU számára: megfelelni az elvallástalanodó választóknak, reflektálni a német egyházban zajló reform folyamatokra vagy ragaszkodni a hagyományos bázist jelentő katolikus választóiréteghez. A rideg matematika és választásilogika azt mutatja, hogy az egyre elenyészőbb számú, vallását gyakorló katolikus CDU/CSU támogatók fognak háttérbe (vagy már ott is vannak) szorulni a politikai képviseletben.

A változó német katolikus egyház

De mik ezek a német egyházban zajló folyamatok, amelyekre utalnak az interjú alanyaink? 2019-ben kezdődött az ún. „zsinati út”, amelyet a német püspöki kar és a

Német Katolikusok Központi Bizottsága (ZdK) hirdetett meg. Georg Bätzing, a német püspöki konferencia elnöke a női papság, azonos nemű kapcsolatok megáldása, papi cölibátus, valamint az Eucharisztia protestánsok számára való kiszolgáltatása kapcsán vár előremutató eredményeket a „zsinati úttól”. Fontos látni ugyanakkor, hogy a német „zsinati utat” a pápa több alkalommal kritizálta és elmarasztalt. Harry Stevens, a Regina katolikus magazin szerzője szerint a német egyházban zajló reform folyamatok egyik hajtó ereje a német egyháznak az államtól és egyházi adótól való függése. Ebben látja azt a politikai-gazdasági okot, amely a német egyház liberalizációja mögött rejlik.

Bár mind Goppel, mind Kretschmer utal a „zsinati út” nyomán jelentkező kellemetlenségekre és megosztottságra, egyikőjük se véli úgy, hogy az közvetlenül hatással lenne a választásokra. Kretschmer szerint „ez egy német belső egyházi dilemma”, míg Goppel rámutat, hogy bár „nincs domináns hatása, de észrevehető, mert a társadalmi és kulturális prioritások közül legalább néhány befolyásolja a szavazást”. Erre utalt a katholisch.de főszerkesztője is, amikor a német katolikusok közösségének társadalmi sokszínűségét emelte ki.

Van-e alternatíva a katolikusok számára?

Az augusztus végi adatok szerint egyre valószínűbb, hogy hosszú évek után a szociáldemokrata SPD nyerheti meg a szövetségi választásokat. Az INSA és a YouGov felmérése szerint 25% szavaznak az SPD-re, míg mindössze 20%-a a CDU/CSU-ra. A Forsa kutatása 23-21%-os megoszlást mért szintén az SPD javára. Az Ipsos-nál pedig 25-21%-ra szintén az SPD vezet.¹⁶ Elemzők az SPD felemelkedését kancellárjelöltjük Olaf Scholz személyének tudják be.

Scholz 2018 óta Németország alkancellárja és pénzügyminisztere, de már korábban is jelentős tapasztalatokat szerzett mind a szövetségi mind a lokális politizálásban. 1998 óta – egy rövid megszakítással – tagja a Bundestagnak. 2007-2009 között már volt szövetségi miniszter, akkor a munka- és szociálisügyekért felelt. 2011 és 2018 pedig Hamburg polgármestereként szerzett jelentős tapasztalatokat, de 2018 még az SPD ideiglenes elnöki pozícióját is betöltötte két hónapig. Scholz egy veterán politikus, aki Catholic News Agency értesülései szerint protestánsnak kereszteltek, de évekkor ezelőtt elhagyta az egyházat. Bár Thomas Goppel úgy véli, hogy a „kancellárjelöltek vallási meggyőződése 2021 nem tölti be azt a szerepet, mint a köztársaság első

napjaiban. Sem az egyházak, sem a politika nem használja felszínesen a jelöltek világnézeti meggyőződését.” Úgy véli, „amíg a jelölt vallása figyelembe veszi az Alaptörvény követelményeit, a saját értékhierarchia kérdése alárendelt szerepet játszik csak”.

Mindenestre abban mind három katolikus interjúalanyunk egyetért – ahogy azt Odendahl – tisztán és világosan megfogalmazta: „a legtöbb katolikus számára viszonylag világos, hogy nem szavaznak a baloldali pártra vagy az AfD-ra, még akkor sem, ha első pillantásra sok hasonlóság van az AfD (család felfogás, abortusz stb.) és a katolikus egyház álláspontjai között. Az egyetlen alternatíva a katolikusok számára Kretschmer szerint az 1870-ben alapított Zentrum párt lehetne, aminek azonban nincs valódi befolyása a szövetségi politikára. Míg „a baloldali pártok valószínűleg elfogadhatatlanok a katolikusok számára, különösen azért, mert ezek a pártok legalizálni akarják az abortuszt, másrészt ezek a pártok szocializmust akarnak”.

A kereszt helyett szélturbinák

Nincs alternatíva a pártok között és egyelőre a közvélemény kutatások alapján úgy nézi ki, hogy a választási győzelemre sincs esély. Így már csak az a kérdés maradt, hogy mire számíthatnak a katolikusok, ha nem a CDU/CSU nyeri a szövetségi választásokat? Kretschmer úgy véli, hogy a CDU már most is figyelmen kívül hagyja a katolikus nézőpontot és a „kancellár az elmúlt 10 évben alig reagál a katolikus véleményekre”, így a CDU/CSU ellenzékbe vonulásával, tulajdonképpen csak a katolikusok jelenleg is zajló figyelmen kívül hagyása fog élesedni. Goppel pedig úgy fogalmaz, hogy „ha az Unió a választások napján ellenzékbe kerül, akkor az egyházak történelmi különleges szerepe megszűnik a parlamentben, többek között csökkeni fog az egyházi adó és a szekularizmus átrendezi az egyház(ak) és az állam közötti kapcsolat”.

Goppel hatásos képpel élve úgy fogalmaz, hogy a CDU/CSU vezető szerepének elvesztésével a jövőben a „szélturbinák fogják állami jelképként uralni a templomtornyokat”. Komoly szavak ezek, melyről minden német katolikus a lelkiismeretére hallgatva fogja kimondani az ítéletet szeptember 26-án a választófülke magányában.

Bibliography

- ENYEDI, Zsolt: Politika a keresztjegyében. Budapest, Osiris, 1998, 119.
- WOLFF, Christian: Was ist christlich and der CDU. In: Vorwaerts, 2021.08.02., <https://www.vorwaerts.de/blog/christlich-cdu> (2021.08.31.)
- DARABOS, Ádám: Principles of Christian Democratic Ideology. In: Danube Institute, 2020.07.28., <https://danubeinstitute.hu/en/christianity-and-democracy/principles-of-christian-democratic-ideology> (2021.08.31.)
- DOROMBY, Károly: A keresztény pártok mint az evangéliumi üdvösségüzenet félreértésének termékei. In: Vigilia, Volume: 37 Issue: 1, 18-26 (1972)
- SCHOLZ, Christoph: Drei Katholiken im Wettstreit: Die CDU erneuert ihre Führung. In: katholisch.de, 2021.01.16., <https://www.katholisch.de/artikel/28362-drei-katholiken-im-wettstreit-die-cdu-erneuert-ihre-fuehrung> (2021.08.31)
- Katholische Arbeitskreise: Merz hätte neuen Schwung gebracht. In: Die Tagespost, 2021.01.19., <https://www.die-tagespost.de/politik/aktuell/katholische-arbeitskreise-merz-haette-neuen-schwung-gebracht;art315,215250> (2021.08.31.)
- LOOS, Jann-Jakob: „Die katholische Stimme soll gehört werden“: Braucht die CDU einen bundesweiten Katholischen Arbeitskreis? In: Domradio.de, 2021.01.23. <https://www.domradio.de/themen/kirche-und-politik/2021-01-23/die-katholische-stimme-soll-gehört-werden-braucht-die-cdu-einen-bundesweiten-katholischen> (2021.08.31.)
- Richtschnur für friedliches Zusammenleben. Laschet: Bergpredigt Jesu als Kompass für politisches Handeln. In: Domradio.de, 2020.08.14. <https://www.domradio.de/themen/kirche-und-politik/2020-08-14/richtschnur-fuer-friedliches-zusammenleben-laschet-bergpredigt-jesu-als-kompass-fuer-politisches> (2021.08.31.)
- GEHRIG, Rudolf: Der katholische Blick auf die Bundestagswahl: Armin Laschet und die CDU/CSU. In: Catholic News Agency, 2021.07.09., <https://de.catholicnewsagency.com/story/der-katholische-blick-auf-die-bundestagswahl-armin-laschet-8291>, (2021.08.31.)
- CDU/CSU Regierungsprogramm 2021: Das Programm für Stabilität und Erneuerung. <https://www.csu.de/common/download/Regierungsprogramm.pdf> (2021.08.31.)
- Feldkamp, Michael F.: Datenhandbuch zur Geschichte des Deutschen Bundestages. In: https://www.bundestag.de/resource/blob/272928/2bca1c3521f6d1ee3bc7b07f648deda5/kapitel_01_11_stimmabgabe_nach_beruf_und_konfession__zweitstimme_-pdf-data.pdf
- NEU, Viola: Religiosität und Wahlverhalten. Eine repräsentative Untersuchung. In: Konrad Adenauer Stiftung, 2020, <https://www.kas.de/documents/252038/7995358/Religiosit%C3%A4t+und+Wahlverhalten.pdf/bd678489-39e5-859a-6e0f-ae81b0091adf?version=1.0&t=1600429504903> (2021.08.31.)

KIMMEL, Adolf: Konfession und Wahlverhalten in Deutschland. In: Themenportal Europäische Geschichte, 2008, <https://www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-1690> (2021.08.31.)

Endnotes

¹ ENYEDI, Zsolt: Politika a keresztjegyében. Budapest, Osiris, 1998, 119.

² Uo.

³ WOLFF, Christian: Was ist christlich and der CDU. In: Vorwaerts, 2021.08.02., <https://www.vorwaerts.de/blog/christlich-cdu> (2021.08.31.)

⁴ Lásd erről bővebben: DARABOS, Ádám: Principles of Christian Democratic Ideology. In: Danube Institute, 2021.07.28., <https://danubeinstitute.hu/en/christianity-and-democracy/principles-of-christian-democratic-ideology> (2021.08.31.)

⁵ DOROMBY, Károly: A keresztény pártok mint az evangéliumi üdvösségüzenet félreértésének termékei. In: Vigilia, Volume: 37 Issue: 1, 18-26 (1972)

⁶ SCHOLZ, Christoph: Drei Katholiken im Wettstreit: Die CDU erneuert ihre Führung. In: katholisch.de, 2021.01.16., <https://www.katholisch.de/artikel/28362-drei-katholiken-im-wettstreit-die-cdu-erneuert-ihre-fuehrung> (2021.08.31)

⁷ Katholische Arbeitskreise: Merz hätte neuen Schwung gebracht. In: Die Tagespost, 2021.01.19., <https://www.die-tagespost.de/politik/aktuell/katholische-arbeitskreise-merz-haette-neuen-schwung-gebracht;art315,215250> (2021.08.31.)

⁸ LOOS, Jann-Jakob: „Die katholische Stimme soll gehört werden“: Braucht die CDU einen bundesweiten Katholischen Arbeitskreis? In: Domradio.de, 2021.01.23. <https://www.domradio.de/themen/kirche-und-politik/2021-01-23/die-katholische-stimme-soll-gehoeert-werden-braucht-die-cdu-einen-bundesweiten-katholischen> (2021.08.31.)

⁹ Richtschnur für friedliches Zusammenleben. Laschet: Bergpredigt Jesu als Kompass für politisches Handeln. In: Domradio.de, 2020.08.14. <https://www.domradio.de/themen/kirche-und-politik/2020-08-14/richtschnur-fuer-friedliches-zusammenleben-laschet-bergpredigt-jesu-als-kompass-fuer-politisches> (2021.08.31.)

¹⁰ GEHRIG, Rudolf: Der katholische Blick auf die Bundestagswahl: Armin Laschet und die CDU/CSU. In: Catholic News Agency, 2021.07.09., <https://de.catholicnewsagency.com/story/der-katholische-blick-auf-die-bundestagswahl-armin-laschet-8291>, (2021.08.31.)

¹¹ CDU/CSU Regierungsprogramm 2021: Das Programm für Stabilität und Erneuerung. <https://www.csu.de/common/download/Regierungsprogramm.pdf> (2021.08.31.)

¹² Feldkamp, Michael F.: Datenhandbuch zur Geschichte des Deutschen Bundestages. In: https://www.bundestag.de/resource/blob/272928/2bca1c3521f6d1ee3bc7b07f648deda5/kapitel_01_11_stimmabgabe_nach_beruf_und_konfession_zweitstimme_-pdf-data.pdf

¹³ NEU, Viola: Religiosität und Wahlverhalten. Eine repräsentative Untersuchung. In: Konrad Adenauer Stiftung, 2020, <https://www.kas.de/documents/252038/7995358/Religiosit%C3%A4t+und+Wahlverhalten.pdf/bd678489-39e5-859a-6e0f-ae81b0091adf?version=1.0&t=1600429504903> (2021.08.31.)

¹⁴ A Datenhandbuch zur Geschichte des Deutschen Bundestages adatai alapján saját szerkesztés.

¹⁵ KIMMEL, Adolf: Konfession und Wahlverhalten in Deutschland. In: Themenportal Europäische Geschichte, 2008, <https://www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-1690> (2021.08.31.)

¹⁶ Lásd az összesített adatokat: <https://europeelects.eu/germany/> (2021.08.31.)